

ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИ ЎРГАНИШ

Уйғониш даврига мусулмонларнинг қўшган ҳиссалари

STUDIES IN ISLAMIC CIVILIZATION The Muslim Contribution to the Renaissance

A compelling attempt to restore the historical truths of a “golden age” that ushered in the Islamic renaissance, and as a by-product that of the West. Islam created a civilization that changed the world for the better. Spanning a greater geographic area than any other, across the eastern hemisphere from Spain and North Africa to the Middle East and Asia, it formed a continuum between the Classical world and the European Renaissance.

AHMED ESSA *with* OTHMAN ALI

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИ ЎРГАНИШ

Уйғониш даврига мусулмонларнинг қўшган ҳиссалари

Элисон Лейк тамонидан қисқартирилган нашр

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38-6
А 95

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Аҳмад Исса, Усмон Али

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Р. – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қондалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини акс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган № 67**

**Ислом маданиятини урганиш. Уйғониш даврига мусулмонларнинг қўшган
ҳиссалари (Uzbek)**

Аҳмад Исса ва Усмон Али

ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-961-7

Studies in Islamic Civilization: The Muslim Contribution to the Renaissance (Uzbek)

Ahmed Essa, Othman Ali

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1433 АН / 2012 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-591-2

IIIT

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

ISBN 978-9967-08-961-7

УДК 297

ББК 86.38-6

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир. Қисқа, ўқишга осон, вақтни тежаш шаклида яратилган ушбу қўшма шарҳлар катта нашрнинг пухта ва диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади. Умид қиламанки, китобхонларни асл нусхани янада ўрганишга рағбатлантиради.

Ислом маданияти тадқиқотлари 2010-йилда тўлиқ шаклда чоп этилиб, 2011-йилда қайта нашр қилинган. Ғарб олимларининг асарларидан келиб чиқиб, мусулмон дунёсининг улкан ҳиссасидан ташқари Европада Уйғониш бўлмайди. Қарийб минг йил давомида ишлайдиган Ислом дунёсидаги бошқа географик ҳудудни қамраб олган етакчи маданиятлардан бири эди. Бу синфлар ва ирқлар ўртасидаги ижтимоий фарқларни йўқ қилиб, ахлоқ ва этика қоидаларини эътиборсиз қолдирмаслик шарти билан ер неъматларидан баҳраманд бўлишлари кераклигини аниқлаб, ҳатто абадий бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда асрлар давомида йўқолган билимларни сақлаб қолишди. Унинг олимларининг даҳоси Европанинг интеллектуал анъаналарига асос солган ва етти юз йилдан ошиқ вақт давомида унинг тили араб тили, халқаро фан тили бўлган. Ажабланарлиси шуки, унинг мероси умуман эътибордан четда қолиши ва вақтида кўмилиши. Альдо Хакслининг сўзлари билан айтганда: “Ҳақиқат буюқдир, аммо амалий жиҳатдан яна ҳам каттароқ нарса ҳақиқат ҳақида сукут сақлаш муҳимроқдир”.

Ислом маданиятидаги тадқиқотлар бу нотўғрилиқни бартараф этиш ва Ислом Уйғониш даврини бошлаган “Олтин аср” тарихидаги ва Ғарбнинг ён маҳсулоти бўлган тарихий ҳақиқатларни тиклаш учун мажбурий ури-нишдир. Шундай қилиб, у ўзининг маданиятининг энг юқори чўққисида инсоният таракқиёти ва ривожланишининг андозаси ҳисобланган мада-ният ютуқлари ҳақида фикр беради.

Аҳмад Исса ва Усмон Али томонидан қисқартирилган нашр
ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИ ЎРГАНИШ. УЙҒОНИШ ДАВРИГА
МУСУЛМОНЛАРНИНГ ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

ISBN hbk: 978-1-56564-351-2

ISBN pbk: 978-1-56564-350-5

2012

КИРИШ

Ислом маданияти буюк ютуқлар ва дунёни ўзгартирган эътиқоднинг интеллектуал меросини келтирди. Испания ва Шимолий Африкадан Яқин Шарқ ва Осиёга қадар Шарқий ярим шарнинг бошқа минтақаларига нисбатан кенгроқ георгафик ҳудудни қамраб олган ҳолда, у классик дунё ва Европа Уйғониш даври ўртасида доимийликни яратди. Бугунги мусулмонлар асосан мусулмон жамиятини қолоқ маданият сифатида тасвирлайдиган объектив орқали ғалати ҳолатдалар. Оммабоп тарихий воқеа ҳужжатлаштирилган ҳақиқатдан фарқ қилиб, бу ислом маданияти энг юқори чўққисида инсоният тараққиёти ва ривожланишнинг андозаси бўлганлигини намойиш этади.

Кўпгина асарлар бутун ислом маданиятининг мавжудлигини ва ҳиссасини минималлаштиради ёки умуман эътиборсиз қолдиради. Ушбу китоб бу хатони тузатишга ва Ислом уйғонишининг бошланиши “олтин аср” тарихий ҳақиқатларини тиклашга ҳаракат қилмоқда. Исломнинг илм-фан, санъат ва маданиятга қўшган улкан ҳиссаси мунтазам равишда ўрганилиб, интеллектуал ривожланиш ва ўқув режасига устунлик берган диний-гуманистик қараш асосини ташкил этган буюк таълим панорамаси ҳақида батафсил маълумот берилган. Бу китоб Ғарб олимларининг асарларидан фойдаланган ҳолда мусулмонларнинг нуқтаи назаридан гапиради.

Ислом маданиятининг ютуқлари, унинг тинчлик ва Европа Уйғониш даврига қўшган ижобий ҳиссаси муносиб баҳоланмади. Ушбу етишмовчилик тегишли тадқиқотларнинг етишмаслиги, мусулмон дунёсининг ҳозирги зерикарли ҳолати ва Ғарб академик нутқидаги Европентрик ёндашув билан изоҳланади. Бугунги кунда Ислом маданиятига тегишли тадқиқотлар иккита асосий тоифага бўлинган. Замонавий академиянинг биринчи тоифаси Исломнинг Ўрта асрлар маданияти ҳамда Ғарбдаги кейинги тараққиётга хизмат қилишда муҳим ва узоқни кўрган родини инкор этади.

Иккинчи академик йўналиш мусулмонларнинг Ислом ва Ғарб маданиятининг ривожланишига қўшган ҳиссасини тан олади. Ушбу олимлар ихтирочи ва синчковлик билан тадқиқотларини олиб бориб, Ўрта аср-

ларнинг ислом хазиналарини жуда кўп миқдорда топдилар. Бу олимлар Уйғониш ва замонавий Ғарб маданияти Ислом маданиятига тан олинганидан кўра кўпроқ қарздор эканлигига амин эдилар. Шунингдек, улар Ислом маданияти ғайритабиий бўлганлар билан муносабатларда ақидага асосланганмаган, ҳамда эксклюзив ҳам бўлмаганлигини таъкидладилар.

Шунга қарамай, баъзи сиёсий йўналтирилган Ғарб олимларининг нуткида 2001-йил 11-сентябрь воқеалари сабабли экстремистик қарашлар таъкидланган. Ушбу нуфузли йўналиш тарих давомида Ислом маданиятининг очиклиги ва ижодкорлигини сезиларли даражада пасайтирди. Бу Ислом ва унинг маданиятини ўқиш, мўътадил Ислом йўқлигини, ислом тарихи ва урф-одатлари фақат фанатизм, зўравонлик ва муқаддас урушни ўз ичига олганлигини тасдиқлайди. Бу китобнинг тарихий нуқтаи назари Ислом маданиятини тушунишда хато ва камчиликларни очиб бериб, Ислом қандай қилиб бир мамлакатнинг дини ва қонуни сифатида бошқалар билан тинч-тотув яшашга интиланлигини намоён этади. Ўрта асрларда Исломий жамият турли хилликда бирлашишга интилиб, мусулмон бўлмаганларнинг ҳиссасини қабул қилиб, аввалги маданиятлардан бемалол қарз олиб, бу билимлардан илғор жамият куриш учун фойдаланди.

БИРИНЧИ БОБ

Исломнинг тарихдаги ўрни

Ислом Шарқ ва Ғарб маданиятлари ўртасида ноёб кўприкни ташкил этди. Мусулмон уламолар асрлар давомида йўқолган билимларни сақлаб қолишган ва ҳар сафар янги нарсаларни олиб чиқишган. Ушбу бунёдкорлик суръати билан мусулмонлар асрлар давомида дунё тараққиётига ҳисса қўшдилар. Мусулмонлар билим излашни ўзларининг диний бурчи деб билдилар. Бу ҳиссалар одамларга кадр-қимматни келтирадиган диннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан.

Ислом одамларнинг ахлоқий ва этик чегараларида ердаги неъматлардан баҳраманд бўлишлари кераклигини аниқ кўрсатиб бериб, шунингдек, синфлар ва ирқлар ўртасидаги ижтимоий фарқни кучсизлантиришга ин-

тилди. Ислом маданияти Европадан Осиёга географик ва вақтинчалик чегараларни кесиб ўтиб, шу билан турли халқларнинг бирлигига эришди. Унинг жамоаларида аёлларнинг мавқеи яхшиланди. Исломий ҳаёт тарзи барча ютуқлари ва таъсирида Ислом маданиятини яратишда маъсул бўлган.

Ислом минг йиллар давомида дунёдаги етакчи маданиятлардан бири бўлиб келган. Унинг тили араб тили халқаро фан тили эди. Бироқ, кўплаб тарихий дарсликлар Ислом маданияти ютуқларини бошқа маданиятлардан қарз олиш билан боғлайди. Ушбу тарихчилар Ғарбга Ўрта асрларнинг ягона маданияти сифатида Европага эътибор қаратишни афзал кўришади. Уларнинг тавсифлари ва ҳукмлари VII аср ва ундан кейинги даврларда Исломни, Қуръонни ва Муҳаммад Пайғамбарни (С.А.В.)* қоралаган матнларга асосланган. Тарихчилар Юнонистон, Рим ва насронийликнинг дастлабки ривожланиши ҳақида батафсил тўхталиб, Исломий даврни ҳисоблаб, Уйғониш давридаги улкан сакрашни амалга оширдилар.

Мусулмонлар, аввалги маданиятлардан, бошқа барча мусулмон бўлмаган маданиятлар сингари, қарз олишди ва кейин ўзларининг ҳиссаларини қўшиб, ноёб маданият яратдилар. Ўз навбатида, бошқа маданиятлар, айниқса ривожланаётган Европа маданияти ғоялар ва материалларни Ислом маданиятидан олган. Ислом яҳудийлик ва насронийликнинг ривожланишини тўлдирувчи яна бир тарихий давомни, кейинги ҳукмрон маданият Ғарб учун асос яратди.

* (С.А.В) – Соллаллоҳу алайҳи ва саллам. Аллоҳнинг саломи ва баракаси у билан бўлсин. Муҳаммад (С.А.В) Пайғамбарнинг исми зикр қилинганда ҳар доим шундай дейилади.

ИККИНЧИ БОБ

Таълим ва Ислом маданияти

Тадқиқотларга алоҳида муҳим аҳамият бериб, Ислом VII асрда кенгайиб бораётган бўшлиқни тўлдиришни бошлади. Йирик маданиятлар таназзулга юз тутиб, Европа зулматда қолди, Исломнинг географик кенгайиши эса интеллектуал ва маданий ғайрат билан бирга бўлди. Қуръон муҳим ўқув стимули эканлиги исботланди. “Билм” билим сўзи Қуръонда тахминан 750 марта учрайди, бу матндаги энг муҳим сўзлардан бири ва Муҳаммад Пайғамбарнинг анъаналарида такрорланган сўзлардан биридир. Бундан ташқари, Қуръон одамларни ақл-идрок қобилиятлари билан бошқа мавжудотлардан ажратиб туради. Тил илмий тушунчалар ва бошқа билим соҳаларини тавсифлашга бой. Қуръон тили такрорланган ва ханузгача диққат билан ўқиш орқали такрорланиб келинмоқда ва мусулмон ҳаёти давомида эшитилади. Классик араб тилининг катта аҳамияти, ислом дини ва унинг маданиятининг лингвистик асослари Ғарбга қараганда кўпроқ эътибор талаб қилади. Ўрта асрларда Европада араб тили мусулмон дунёсида устун бўлиб, Европада мавжуд бўлган. У баъзи Европа университетларида латин тили билан алмаштирилганига қадар ишлатилган. Араб грамматикасининг луғати ва асослари яхудий филологияси учун ҳам манба бўлиб хизмат қилди.

Деярли бошиданоқ мусулмонлар жамоати ўқишни ўзининг асосий эҳёжларидан бири деб билган ва ҳар хил мактабларга асос солган, Европада эса саводхонлик руҳонийларнинг монополияси бўлган. Бу саводхонликка кенг эътибор берадиган ноёб жамият эди. Исломнинг дастлабки асрларидаги мусулмон уламолари қаттиқ меҳнат, билим ва тақводорлик ер юзида ва охиратда ҳаётни яхшилади деб қатъий ишонар эдилар. Таълим Қуръонда ҳам, Муҳаммад Пайғамбар ва унинг кейинги ворисларининг таълимотлари ва амалларида ҳам таъкидланган.

УЧИНЧИ БОБ

Биринчи мусулмон жамоасининг ташкил топиши

Биринчи мусулмонлар жамоаси мелиористик жамият бўлиб, унда мусулмонлар Қуръон нозил қилинганлиги ва Муҳаммад Пайғамбарнинг хати-ҳаракатларига жавобан ўз ҳаёт тарзларини ўзгартирдилар. Ушбу элементлар ҳаётнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатди. Масалан, Қуръон табиат билан ҳамжиҳатликда ишлаш ва Худо оламининг гўзаллигидан баҳраманд бўлиш муҳимлигини таъкидлайди. Ислому, шунингдек, одамларга туғилиш ёки реинкрация пайтида гуноҳ эмас, балки юқори мақом беради. Қуръон инсон танасини илоҳий фазилатларни эгаллашга қодир бўлган мўъжиза деб таърифлайди. Қисқаси, Худо инсониятни юксалтирди. Қуръонда шундай дейилган: “Батаҳқиқ, биз Бани Одамни азизу мукаррам қилиб қўйдик”. (17:70)

Пайғамбар (С.А.В.) ақл ва ижодни ҳамда Қуръоннинг бошқа таълимотларини ўзида мужассам этган. 570-йилда Маккада туғилган Муҳаммад шахсий ва иш ҳаётида ишончли одам сифатида обрў-эътибор қозонган. У биринчи ваҳийни милодий 610-йилда қабул қилиб, келажакда Мадинага кўчиб ўтгунига қадар уни қувғин қилган маккаликларга ваъз қилди. Ушбу воқеа, ал-Ҳижра, Ислому тақвимининг бошланиши ва биринчи мусулмон жамоасининг яратилишини англатади. Бир неча урушлардан сўнг Пайғамбар ва унинг қавми Маккани забот этиб, уни Исломининг марказига айлантирдилар. Пайғамбаримиз виждони ушбу янги маданиятни бошқарган ва жиҳод ёки муносиб мақсад сари интилиш унга эришиш воситаси бўлган. Масжид жамият, таълим ва ҳукуматнинг марказига айланиб, камбағалларни қўллаб-қувватлаш учун солиқ ва мусулмонларнинг ҳайрия тизими ишлаб чиқилди.

Пайғамбар Муҳаммад (С.А.В.) оддий ҳаёт кечирган ва одамларга, шу жумладан, аёлларга тенг муносабатда бўлишни талаб қиладиган камтар ва содда раҳбар эди. Воқеаларнинг бундай ривожланиши ўз даврида жуда ажойиб эди, чунки оталар кўпинча қиз туғилишини шармандалиқ деб ҳисоблашган ва кўпинча болаларни ўлдиришган. Пайғамбаримиз (С.А.В.) айтишларича, аёллар турмуш қурганларидан кейин ўзларининг қиз исмларини сақлаб қолишлари мумкин ва улар эрларининг қарамоғи-

да бўлмайди. Эркакларга сон-саноқсиз хотинлар таъқиқланган, аёлларга ажрашиш, талоқ ва алимент тўлаш ҳуқуқи берилган. Аёллар мол-мулк ва бойликларга эгаллик қилишлари ва бошқаришлари мумкин эди. Бу ўзгаришлар ўз вақтидан анча олдинда эди.

Ислоннинг барча географик йўналишларда тарқалиши билан қонун шаклида умумий тушунчага эҳтиёж пайдо бўлди. Тўртта олим Ислон қонунининг кашшофлари эди: Абу Ҳанифа, Молик ибн Анас, Муҳаммад ибн Идрис ал-Шаафи ва Аҳмад ибн Ҳанбал. Биринчи ва энг кўзга кўринган Абу Ҳанифа Қуръонни ўзининг юридик факультети учун асос қилиб олиб, Пайғамбарнинг қайси урф-одатлари саҳиҳ эканлигини синчковлик билан аниқлаган. Унинг Ислон қонунчилигига муносабати гуманистик эди ва шогирдлари ҳуқуқшунослик соҳасида ҳокимиятга айланишди. Ислон ҳуқуқи ўрнатилди ва Ислон маданиятининг асосига айланди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ислон дунёси тартиби

Ислон келганидан кейин бир аср ичида мусулмонлар бир йўналишда Шимолий Африка ва Испанияга, иккинчисида эса Хитой ва Индонезияга етиб боришди. Биринчидан, мусулмонлар ўзларининг душманларига тез-тез кўпроқ ўрнатилган маданиятлардан устун бўлишларини ҳисобга олиб, ҳайратланарли ғайрат билан жавоб қайтаришди. Шунингдек, мусулмон оламининг келажаги учун тинчликсевар жамоаларнинг мусулмонларга қандай муносабатда бўлиши муҳим аҳамиятга эга эди. Яҳудийлар ва кўплаб насронийлар Византияда хўрланганлиги боис уларни кутиб олишди. Уларнинг ҳукмронликларида мусулмонлар адолатли эдилар, чунки Пайғамбар уларга бошқа мамлакатларнинг одамларига “муллоимлик билан муносабатда бўлишини” насиҳат қилган.

Мусулмонлар босиб олган жойларини бузмаган, эркакларни ўлдирмаган, аёллар ва болаларни қулга айлантормаган. Уларнинг кўшинлари шаҳарларни эгалламадилар, балки атрофда ўзларининг чодир шаҳарлари ва ҳарбий горизонтларини қуришди, уларнинг баъзилари Қоҳира сингари мустақил шаҳарларга айландилар. Боғдод таълимни кенгайтириш учун

яратилган ва биринчи йирик мусулмон интеллектуал пойтахтига айланган. Ислом ҳуқуқи мактабларининг тўртта асосчиларидан учтаси у ерда яшаган ва ишлаган, Боғдод Аббосийларнинг пойтахти, Ислом тарихидаги энг узоқ сулола бўлган. 1258-йилда мўғуллар шаҳарни ва унинг кутубхоналарини йўқ қилдилар.

Ислом қилич билан ёйилган деган эътиқодга қарамай, мусулмонлар ҳукмронлиги бўлган Эрон, Ироқ, Миср, Тунис ва Испания каби мамлакатларда мусулмонлар озчиликни ташкил қилар эди. Мусулмонлар Ҳиндистон ва Сицилия каби мамлакатларда ўз ҳукмронликлари давомида мусулмон ҳукуматлари остида озчилик бўлиб қолишди. Умуман олганда, мусулмон ҳукмронлари ўз ҳукмронлигида яшовчи яхудий ва насронийларни безовта қилмадилар. Фатҳлардан бир асрдан кўпроқ вақт ўтгач, кўплаб ўзгаришлар юз берди. Ислом дунёдаги энг катта мусулмон мамлақати бўлган Индонезияга урушларсиз ва фатҳларсиз, балки савдогарлар ва сўфийлар орқали тарқалди.

Мўғуллар мусулмон дунёсининг муҳим қисмини забт этиб йўқ қилганда, ўша мўғуллар Исломни ўз ихтиёри билан қабул қилдилар. Мўғулларнинг авлодлари Буюк Мўғуллар сингари ўзларининг Исломиё маданиятлари ва қарашларини яратдилар. Мусулмонларнинг маданиятли хулқ-атвори уларнинг яхудийларга христианлар томонидан таъқиб қилиниши пайтида мусулмонлар ёйилишининг дастлабки ўн йилликларидаги муносабатидан яққол кўриниб турибди. Христианларнинг таъқибидан қочган яхудийлар мусулмон мамлакатларидан бошпана топдилар. Испанияда мусулмонлар кўп ҳолларда ўз ҳудудларини бошқариш учун яхудийларни тайинлаганлар. Бошқа мусулмон мамлакатларида яхудийлар ўз жамоаларини сақлаб қолишган ва ўз қонунлари асосида яшашган. Улар, шунингдек, мусулмонлар ҳаётида, ҳукумат ва илмий муассасаларда қатнашдилар. Яхудийларнинг дин ва фалсафа бўйича таҳсиллари мусулмонлар ҳукмронлиги даврида энг муҳим ютуқларга эришди ва кўпчилик олимлар пойтахтлар атрофида тўпландилар. Мусулмон Испания яхудийлигининг интеллектуал маркази эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Европа ва Ғарбий Осиёдаги Ислом маданияти

Ислом империяси шиддат билан океанлар устидан тўлиқ ҳукмронликни қўлга киритгандан сўнг мусулмон олами янада кенгайди. Асрлар давомида араблар қайиқ ва кема билан саёҳат қилиб, юкларни портдан портга ташишган. Мусулмонлар ўзларининг изланувчилик маҳоратларини ривожлантириб, Ғарб салб юришлари пайтида дуч келган рулни қўшдилар ва кейини юнонлардан олган астролябани такомиллаштирдилар. Шунингдек, улар хитойликлардан магнит игна олишиб, компас ишлаб чиқдилар.

Мусулмонларнинг денгизчилик фаолияти тез ривожланиб, учинчи халифа Усмон даврига қадар яхши жиҳозланган денгиз флоти оқибатда Ўрта Ер денгизи устидан назорат ўрнатишга олиб келди. Кейинчалик мусулмон кемалари Ҳиндистон ва Хитой билан, шунингдек, Африканинг шарқий соҳиллари билан савдо қилиш учун ҳаракат қилишди. Инглизча “адмирал” сўзи арабча (*амир*) “қўмондон” сўзидан келиб чиққан.

Испания ва Сицилиядан кейин мусулмонлар энди босиб олиш ва кенгайтиришга уринишмади. Ислом маданияти Сицилияга санъат, ўқитиш ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида сезиларли таъсир кўрсатди. Бу ерда мусулмонлар икки юз йил ҳукмронлик қилдилар. Қирол Рожер I даврида оролни бошқариш христиан-ислом маданиятини яратган қорيشма бўлган савдо ва қишлоқ хўжалиги каби мусулмонлар қўлида қолди. Сицилия Рожер II ва Фредерик II даврида мусулмон маданияти бўлиб қолаверди ва кема қурилиши, сузиш бўйича мусулмонларнинг тажрибаси Сицилияни Рожер II даврида етакчи давлатга айланишига ёрдам берди.

Фредерик II мусулмон дунёси билан ғайриоддий муносабатларда бўлиб, Шарқдаги мусулмон ҳукмдорлари унинг яқин дўстлари эдилар. Дунё бўйлаб саёҳат қилаётган мусулмон савдогарлар ва денгизчилар географик сатҳга мусулмонларнинг яна бир муҳим ҳиссасини қўшдилар: мусулмон ўлкаларида саёҳат қилган яҳудийлар ва насронийлар томонидан ёзилган ёзувлар. Айна пайтда Осиёда: Ҳиндистон, Россиянинг жануби ва Хитойнинг жануби-ғарбий қисмида мусулмонлар истилоси давом этди. Мусулмонлар ушбу чекка ҳудудлар билан алоқа қилиш учун почта тизи-

мини ўрнатдилар ва Аббосийлар ҳукмронлиги пайтида Боғдодни марказ сифатида такомиллаштирдилар. Бундай ютуқлар ва тадқиқотлар Куръон оятлари ва Пайғамбар ҳадислари (сўзлари) билан мос эди.

Мусулмонлар бошқа маданиятларни ўргандилар. Улар, қаерга бормасин, Ислом маданий ҳаёт муҳити учун асос яратдилар. Дунё бўйлаб кўплаб шаҳарларда мусулмонларнинг таъсири сезиларли даражада эди. Савдо йўлларига яқин бўлганлиги сабабли Марказий Осиёнинг чорвадор минтақалари мусулмон бўлдилар. Ўрта Осиёликлар ва сўфийлар дин шимолга ҳам, шарққа ҳам ёйилмагунча бу йўллардан олисда яшаганларга Исломни олиб келишди. Шунинг учун мусулмон дунёсидаги қишлоқлар дунёнинг бошқа қисмларидаги каби яққаланмаган. Шаҳар билан энг муҳим алоқа дин ўқитувчилари орқали бўлган. Ислом фатҳи бошқа империяларникига ўхшамади, чунки мусулмонлар бошқаруви асосан қулай бўлган. Мусулмонлар ўзлари яшаган мамлакатларда савдони кўпайтириш ва таълим бериш орқали ҳаётни яхшилашга ёрдам беришди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Савдо

Араблар Исломдан олдин бир неча асрлар давомида, айниқса Маккадан ўтган тутатқи йўл бўйлаб тутатқи йиғиш ва сотиш соҳасида савдогар бўлганлар. Мусулмонлар жонкуяр тижоратчи ва савдогарларга айланишди. Миср ва Ўрта ер денгизи шимолидаги дастлабки жанглар бундан мустасно, савдо ва такводорлик динни ва унинг тарафдорларини Африканинг Саҳрои шарқига олиб келиб, у ерда мусулмонлар савдо билан шуғулланган ва қарвон йўлларини кенгайтирган. Ушбу эътибор бутун дунёда Ислом маданиятининг юксалишига ҳисса қўшди. Тижорат савдохонлиги, диний эътиқод ва маданий очикликнинг бирлашиши мусулмон дунёсида ўсиш учун куч бўлди. Мусулмон савдогарлар икки йирик давлат – Форс ва Византия ҳудудларини самарали равишда бирлаштириб, савдо-сотикни яхшиладилар ва мавжуд савдо йўлларида ва босиб олинган ҳудудларда бойликни оширдилар.

Дунёнинг турли бурчакларида истиқомат қилган мусулмонлар пул ва сармоялар олиб келишди, шунингдек, истеъмолчиларга айланишди. Шуниси эътиборга лойикки, мусулмон бўлмаганлар, ҳатто қишлоқ жойларида ҳам мусулмонларнинг улкан корхонасидан фойда кўришган ва мусулмонлар, эҳтимол, Византия ва Форсларниқидан юкори турмуш даражасига эга эдилар. Шунингдек, савдонинг ўсиши мусулмон мамлакатларидаги савдогарларнинг ижтимоий мавқеига ҳисса қўшди. Савдогарлар жамиятнинг интеллектуал даражасига мансуб бўлиб, ўз фарзандларини университетларга ўқишга киргизганлар, шунингдек, хунармандлар ҳам жуда юксак ҳурматга сазовор бўлганлар. Ислом пайдо бўлиши билан тутатқи йўли Қуръоннинг буйруғи билан ҳимояланган ва «Ҳаж» йўли деб ҳам танилган. Савдо мусулмонлар учун шунчалик муҳим эдики, Маккада ҳаж пайтида буюмларни сотиб олиш ва сотиш мумкин эди, шунинг учун шаҳар дин ва халқаро савдо учун тинч марказга айланди.

Мусулмонлар Африкада савдони тарихий нисбатдан ошириб, мунтазам равишда Саҳрони кесиб ўтиб, Африкага Ислом маданиятини олиб келишди. Кенг йўл Саҳаранинг ички қисмидан ташқари, ғарбий Саҳарадан Африканинг шарқигача бўлган йўлни босиб ўтди. Африканинг ярмидан кўпи мусулмон бўлгунча ва қитъанинг минтақалари фақат тилларга бўлинмагунча, Ислом савдо билан бирга тарқалди. Африкада Исломни қабул қилиш савдо-сотикқа катта таъсир кўрсатди ва африкаликлар тез орада ассимиляция қилиниб, савдо-сотикда фаол иштирок этишди. Ўрта Ер денгизи портлари Европа билан савдо қилиш учун ишлаб чиқилган ва турли карвон йўллари билан боғланган.

Африка билан Хитой мусулмонларининг дастлабки алоқалари эрта тўқнашувга ўхшаш кўплаб савдогарлар Хитойга жойлашдилар ва у ерда сезиларли мусулмон аҳолиси майдонини яратдилар, бу хитойликларнинг насронийликни қабул қилишига ва пировардида уларни мўғул ҳукмдорлари томонидан қабул қилинишига олиб келди. Мусулмонлар яна бир савдо йўли – Буюк Ипак йўлидан фойдаланганлар, бу йўл орқали қадимдан Хитойдан ипак олиб ўтилган. Мусулмон савдогарлар Форс ва Хитой ўртасидаги исломгача бўлган денгиз савдосидан фойдаланган ҳолда маршрутни такомиллаштириб, хавфсизроқ қилишди. Қуруқликда мусулмонлар ва хитойликлар ўртасидаги дастлабки алоқа Хитойнинг ғарбий

қисмида содир бўлган. Кантонда гуллаб-яшнаётган мусулмон аҳолиси бўлган ва Ислом қонунларида ўз ҳақамига эга бўлган.

Хитойликлар ва мусулмонлар ўртасидаги савдо-сотик кўпайиб, Хитой мусулмонларнинг денгизда ташувчилик ва навигация соҳасидаги ютуқларидан фойда кўрди. Ҳиндистон ва Хитой орқали ўтадиган “тропик ёмғирлар” бўйлаб савдогарлар ва маҳаллий жамоалар ўртасидаги дўстона муносабатларнинг кўплаб мисоллари мавжуд эди. Мусулмонлар, шунингдек, савдогарлар Узоқ Шарқдан Ўрта Ер денгизи орқали мусулмонлар Испанияга хавфсиз ва осон саёҳат қилишлари учун Хитой ва Ғарб ўртасидаги алоқани қулайлаштирдилар. Ушбу янги савдо бирлиги асрлар давомида, ҳатто салб юришлари каби урушлар пайтида ҳам сақланиб қолди ва Европаликларни ҳам қамраб олди. Мусулмон савдоси Европа қитъасини яхшилаб, уни кичик феодал марказлари кластеридан халқаро савдонинг улкан майдонига айлантирди. Бу Ислом динидан олинган билимлар билан биргаликда Уйғониш даврини яратишга ёрдам берди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Қишлоқ хўжалиги ва технологияси

Қишлоқ хўжалиги мусулмонлар савдосининг асосий элементи ва мусулмон дунёсининг иқтисодий ва маданий кенгайишининг яна бир белгиловчиси бўлган. Ғарбда бу воқеа ҳақида Ислом дунёсининг бузилган ва стереотипли қарашлари туфайли кўп нарса маълум эмас. Дарҳақиқат, мусулмонлар жуда билимдон эдилар ва мавжуд қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кенгайтиришга, шунингдек, беда каби янги маҳсулотларни жорий этишга ёрдам беришди. Улар ишлаб чиқаришни кўпайтирадиган ва иқтисодиётни мустаҳкамлайдиган фойдали ўзгаришларни амалга оширдилар. Ушбу янгиликлар орасида юкори ҳосил берадиган экинларни экиш, ихтисослашган ерлардан кўпроқ фойдаланиш ва замонавий суғориш тизимлари мавжуд эди. Асосий эътибор мева, сабзавот, гуруч, дон, шакарқамиш, пальма ва пахта ишлаб чиқаришда бўлган. Мусулмонлар Испанияга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва етиштириш усулларини олиб келишди, бу эса иқтисодий ўсишга ва Яқин Шарқ ҳамда

Осиёга экспорт қилинишига олиб келди. Улар цитрус мевалар, банан ва манго каби осийлик меваларни бошқа мамлакатларга ва ғарбдан Испанияга олиб келишди. Улар тарвуз етиштиришиб, учта сабзавотни келиб чиқиш жойларидан ташқари: исмалок, бақлажон ва б. билан таништирдилар. Мусулмонлар қаттиқ бугдой, жўхори ва гуруч каби бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини кенг миқёсда етиштиришни тарғиб қилдилар, аксарият ҳолларда янги навлар етиштиришни кўпайтирдилар. Тилшунослик мусулмонларнинг Италияга макарон олиб келиш эҳтимоли юқори эканлигини кўрсатади. Гуруч истеъмолини кенгайтириш, уни асосий озиқ-овқат қилиш ва Ғарбга кокос ва хурмо олиб келиш мусулмонларга тегишли эди. Мусулмонларнинг Ғарбга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини олиб борганликларига оид энг ишончли лингвистик далиллар арабча “*суккар*” (шакар сўзининг келиб чиқиши) сўзидан келиб чиққан.

Мусулмон оламида пахта саноати ҳам ривожланган. «Пахта» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, мусулмонлар даврида пахта кўпчилик мусулмон мамлакатларида ва Европада кенг экиладиган машхур ва муҳим тўқимачиликка айланди. Унинг тақсмоти Боғдодда жойлашган йирик савдога айланди.

Барча қишлоқ хўжалик маҳсулотлари Осиё ва Африкада Исломдан олдин бир неча асрлар давомида мавжуд бўлган, аммо бу цивилизация уларнинг хилма-хиллиги ва тарқалишида катта аҳамиятга эга эди. Ислом маданияти уларни дунёнинг кўплаб жойларига ёйди. Миср, Месопотамия ва Хитойнинг дастлабки маданиятлари кенгайиш ўрнига ўсиш ҳақида бўлганидек, Ислом ҳам индивидуал ҳамда ижтимоий ривожланиш ва такомиллаштиришни келтириб чиқаради.

Мусулмонлар ҳукумати ўз қонунлари, умумий пул бирлиги, оғирлик, ўлчовлар ҳамда йўллар, карвон йўллари тармоғи билан одамлар ва молларнинг ҳаракатланишини ҳам осонлаштирди. Мусулмон муҳандислари суғориш тизимларини ривожлантириш билан бир қаторда соат ва шамол тегирмонларини ишлаб чиқариш, шунингдек, дистиллаш, шиша, парфюмерия, гилам ва бошқаларни ишлаб чиқаришни ривожлантиришди. Умуман олганда, мусулмон империяси кўп асрлар давомида европаликларнинг тижорат ҳаётига африкаликлар, араблар ва осийликлар катта таъсир кўрсатди. Мусулмонларнинг дин ва маданиятни ёйишдаги муваффақият-

лари иқтисодий ўсишга йўл очди. Савдо муносабатларидаги дўстона муносабат мусулмон усуллари, махсулотлари ва тилларига дунёнинг турли соҳаларига кириб боришига имкон берди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Исломий таълимнинг гуллаб-яшнаши

Мусулмонлар жамоаси кўпайгани сайин, билимларга эга бўлиш кучайиб бориб, унинг сайъи ҳаракатлари Аббосийлар халифалигининг энг яхши даврида авж олди. Бу даврда мусулмонлар асосан Қуръон ва бошқа диний мавзуларда, шу жумладан, Пайғамбарнинг таржимаи холи ҳақида китоблар ёзишни бошладилар. Бу даврда турли хил халқлар асарлари араб тилига, шунингдек, юнон ва форс тилларидан энг кўп таржималар қилинган. Кейинчалик араб тили Ғарб университетларида ўқитиш тилига айланди ва Эрон форси кўплаб арабча сўзларни олди.

Эроннинг Жундишапур сингари таълим муассасалари ва кутубхоналари, мусулмонлар даврида илм-фан ривожига ўз хиссаларини қўшдилар, шунингдек, уйлардаги улкан шахсий тўпламлар ҳам. Испаниядан келган халифа Ал-Ҳакам II кутубхонасида 400 минг китоб бор эди. Қоҳирадаги Ал-Азхар университети каби олий ўқув юртлари бугунги кунда ҳам, айниқса Ғарбда амалда бўлган академик анъаналарни йўлга қўйган.

Халифа Ҳорун ал-Рашид дунё давлат арбоби бўлган биринчи халифа эди. Боғдод ўз ҳукмронлиги даврида Исломнинг Олтин асрининг юраги сифатида шухрат қозонди. Ар-Рашиднинг дунё миқёсидаги машҳурлиги уни Арабистон кечаларида афсонавий қаҳрамон сифатида танланишига олиб келди. Бундай устозлар билан машғулотлардан сўнг ар-Рашиднинг ўғли ва унинг ўрнини эгаллаган ал-Маъмун ҳуқуқшунослик, адабиёт, фалсафа, нотиклик ва табиатшунослик соҳасида жуда яхши натижаларга эришдилар. Ал-Маъмун халифа бўлганида, Боғдодда донишмандлик уйига асос солган бўлиб, у бутун дунёдан олимларни жалб қилган ҳамда тадқиқот, астрономия, Юнон, Сурия, Форс ва Санскрит асарларидан бошқа таржималар марказига айланган. Юнон тилидаги асарлар араб

тилидаги нусхаларида Аристотель ва юнон матнларига қизиқишни уйғотиб, Лотин Европасига етиб борди. Таржима пайтида на Ғарб, на «классик Юнонистон» ғояси мавжуд эди.

Аёллар Қуръоншунослик, ҳуқуқшунослик, илоҳиёт, санъат ва тиббиёт соҳаларида билим олишга муваффақ бўлдилар. Гарчи аёллар тиббиётнинг бошқа соҳалари жарроҳлик ҳамда терапевтликни ўрганишган бўлса ҳам, дояларга бўлган талаб кучли эди. Кўпгина аёллар академик ва бошқа соҳаларда обрўга эришдилар. Буларга 17 нафар ҳукмдор ва мазмурлар, 9 нотик, 4 масжид қурувчилари ҳамда бошқа давлат муассасалари, 42 илоҳиётчи, 23 нафар мусиқачи ва 76 шоир кирган. Халифаларнинг хотинлари шеър ёзишда ўзаро рақобатлашдилар.

Имом ал-Ғаззолий – буюк аллома; унинг йўли ўша пайтда таълим ва тажриба намунаси ва ислом илоҳиёти соҳасидаги улуғ ва бетакрор йўллардан бўлган. Социологиянинг асосчиси ва ижтимоий фанларнинг кашшофи бўлган Ибн Ҳалдун ажойиб тарихий мавқега эга бўлган яна бир йирик зиёлидир. Арнольд Тайнби ўзининг «*Муқаддима*»сини (дунё тарихига бағишланган монументал асар) тарихнинг фалсафаси деб таърифлайди. Яратилишдан олдинги йиллардаги воқеалар, шу жумладан, Инжил, форс, юнон ва рим давридаги воқеалар, шунингдек, араблар тарихига қадар Ибн Ҳалдуннинг истикболи жуда катта.

Ғарб университетларида ўқитишда араб тилидан фойдаланиш Ғарблик олимлар учун мавжуд бўлган нарсаларни, айниқса, Кордобадаги муслмонларни тайёрлаш марказида давом эттирди. Бу вақтга келиб Ғарб олимлари черков назоратидаги таълим муассасаларидан узоклашиб, ўз-ўзидан пайдо бўлишни бошладилар. Ислом маданиятининг даҳоси бошқа маданиятлардан олинган билимлардан фойдаланиш, ўз интеллектуал муҳитини яратиш ва дунё билимларига ҳисса қўшиш орқали намоён бўлади. Интеллектуал фаолият Ислом маданиятининг доимий таркибий қисми бўлиб келган.

ТЎҶҚИЗИНЧИ БОБ

Фанлар

Қуръон табиатнинг гўзаллиги ва жисмоний дунёда Худонинг мўъжизалари борлигини таъкидлайди. Кўп жойларда Қуръон илмнинг моҳияти ва элементларига ишора қилади ва уларни Худонинг яратиши билан боғлайди, ҳатто илмий изланишларга даъват этади. Қуръон табиий дунёдаги далилларга эътибор қаратиб, *такдур* ёки «ўлчов» ни таъкидлайди: миқдор ва сифат ҳаддан ташқари миқдорини мувозанатлаштириб, ҳеч бирини эътиборсиз қолдирмайди.

Дастлабки мусулмон уламолари Қуръондаги тавсифни шарҳлашларига асосланиб, Ер думалоқ деган хулосага келишган. Европаликлар Уйғониш давридаёқ бу ҳақиқатни қабул қилишдан бош тортдилар ва Ер текислигини таъкидладилар. Испанияда мусулмон ва яҳудий астрономлари Птолемей назарияларини Аристотель асарлари фойдасига қатъий рад этишди. Мусулмон астрономлар Птоломейнинг сайёра моделини мусулмонлар алманахи жадвалларига мос равишда мослаштирдилар ва бошқа сайёра тизимларининг мавжудлигини тан олдилар. Мусулмонлар ҳам юнон геометрияси ҳақида билишдан олдин у ёрдамида доираларни ҳисобладилар.

Мусулмонлар ўзларининг истилолари пайтида Византия ва Форс илмий муассасаларини сақлаб қолишди. Жундишапур мусулмон оламининг илмий марказига айланиб, унинг олимлари Умавийларнинг пойтахти Дамашққа келишди. Ислом илми асрлар давомида дунёда ҳукмронлик қилиб, Аббосийлар ҳукмронлиги даврида ривожланиб келган. Ҳиндистон, Византия империяси ва Форсдан келган олимлар Боғдодга йиғилиб, мусулмон олимларидан ўрганишди. Барча илмий материаллар фан учун янги тилда ёзилган. Ҳаммаси араб тилига таржима қилишдан олдин таржима қилинган бўлса ҳам, бу янги терминологияни ва янада ижодкорликни келтириб чиқарди.

Астрономия ютуқлари маршрутни тузиш ва вақтни ҳисоблаш учун юлдуз туркумлари ва юлдузларнинг ҳаракатини билишлари керак бўлган саёҳатчиларга катта ёрдам берди. Шунингдек, Ойнинг ўзи араблар-

нинг ҳаётида муҳим роль ўйнади, улар “ой босқичлари” деб номланган кетма-кет 28 юлдуз гуруҳини ажратиб кўрсатдилар. Ойнинг ушбу босқичларга нисбатан позицияси йилнинг фаслини кўрсатди. Испания Ғарбга Ер шар эканлигини ўргатди ва астрономик жадваллар каби бошқа қимматли асарларни қолдирди.

Мусулмон кимёси Ислом келганидан бир ярим аср ўтгач пайдо бўлди. Мусулмонлар, шунингдек, Муҳаммад ибн Мусонинг алгоритми ва алгебра, геометрик ечимлар, даража ўлчовлари ва тригонометрик жадвалларни ишлаб чиқишда математикада катта ютуқларга эришдилар. Ислом фанлари бошқа маданиятлар, хусусан Форс, Ҳиндистон ва Қадимги Юнонистон илм-фанининг бошқа маданиятлар ютуқларига очиқлиги туфайли ривожланди. Мусулмон ҳукмдорлари томонидан қўллаб-қувватланган таржима ҳаракати муҳим роль ўйнаб, Ислом фанлари Уйғониш даврига таъсир кўрсатишда давом этди.

ЎНИНЧИ БОБ

Тиббиёт

Исломнинг дастлабки йилларида Хитой, Ҳиндистон, Греция ва Форс тиббиётда муваффақият қозонишди. Юнон олимлари араб ва форс оламларини шифокорлар билан таъминлайдиган форсларнинг малакасини ошириш маркази бўлган Жундишапурга жойлашдилар. Ушбу шифокорларнинг баъзилари Муҳаммад (С.А.В.) Пайғамбарнинг замондошлари бўлиб, улар касаллик, соғлом овқатланиш ва гигиена бўйича соғлом фикрни ўргатганлар. Мусулмон оламида тиббиёт ривожланиб борган сари, кейинги халифалар Жундишапурдан келган шифокорларга, масалан, милоннинг 9-асридаги сарой шифокори Хусаин ибн-Исҳақ каби тиббий маслаҳатларга мурожаат қилишган. Ҳунаин юнон асарларини араб тилига таржима қилиб, мусулмон дунёсига таъсир кўрсатган юзга яқин тиббий асар ёзди ва келажақдаги нуфузли шифокорларни тайёрлади.

Аббосийлар даврида барча олимлар тиббий маълумотларга ва кўп билимга эга бўлишди. Муҳитни ўрганиш жуда бўлиб, олимлар жуда хур-

матга сазовор эдилар. Хижрий 9-асрнинг бошларида Боғдодда 860 лицензияга эга шифокорлар ва кўплаб касалхоналар ва мактаблар мавжуд эди. Ислом тиббиёти тарихидаги муҳим давр учта буюк докторни, асосий матнлар муаллифлари ва файласуфларни қамраб олади: ал-Рози, ал-Мажуси ва Ибн Сино. Ал-Розининг асарлари араб тиббиётининг етуклигини тасдиқлади ва унинг энг муҳим хиссаси бу чечакни қизамиқдан ажратиш эди. Унинг 200 дан ортиқ китоблари нашр этилган, уларнинг ярми тиббиётга бағишланган, шу қаторда юнон тиббиёти бўйича 10 жилдли рисола ҳам.

Абу Али ал-Хусайн ибн Сино (Авиценна) мусулмон уламолари ва таниқли ўрта аср файласуфи орасида энг таниқли бўлган. Унинг фаолияти ва тиббий истеъдоди туфайли мусулмон табобати ўзининг авж поғонасига кўтарилди. Ибн Синонинг тиббиёт тарихидаги шухрати унинг Ғарбда “Қонун” номи билан машҳур бўлган *ал-Қанун фи ал-Тибб* (Тиббиёт қонуни) асарининг беш жилдига асосланади.

Испаниянинг дастлабки асрларида шифокор бўлишга интилан олимлар Боғдод, Қоҳира, Дамашқ ва Эронга университетлар ва касалхоналарда билим ва тажриба тўплаш учун борганлар. Кейинчалик мусулмон Испания ўзларининг тиббиёт ва фалсафа марказлари билан ўз университетларини ташкил этди, бу милоднинг 12-асрида мусулмонлар тажрибасини бутун Европага тарқатишда ёрдам берди. Энг машҳур андалусиялик мусулмон олими Ибн Рушд ёки Аверроес бўлган. У Ғарбга ўзининг фалсафаси таъсир кўрсатди, шунингдек, ҳакам, шифокор ва кенг тиббий энциклопедия муаллифи сифатида ҳам ажралиб турди. Эдвард Брауннинг ёзишича, араб ва араб бўлмаган мусулмонлар ҳам юнонлардан кимё ва тиббиёт бўйича мерос қилиб олган илмий таълимотга энг катта ҳисса қўшган. Натижада, мусулмонлар кимё ва ботаника алоҳида фанларга қараганда гиёҳванд моддаларни тайёрлашда фойдали деб ҳисоблашди. Тиббиёт ва фармацевтика бўйича билимлар бутун мусулмон оламига магистрлардан ўрганиш учун таниқли тиббиёт мактабларида ўқиётган олимлар орқали тарқалди.

Мусулмонлар касалхоналари билан танилган ва бугунги кунда дунё биландиган самарали касалхоналарни биринчи бўлиб ихтиро қилганлар. Дориларни ихтиро қилиш билан бир қаторда ислом маданияти фармацевтика

терминологиясини ва Европа тиббиётига татбиқ этилган дори-дармонларни тайёрлаш услубларини яратди. Мусулмон табобати таъсирчан ва кенг қамровли бўлиб, Ўрта асрлар давридаги ислом билимларининг намунаси ўз марказида ҳар томонлама ва кенг қамровли эди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Араб адабиёти

Адабиёт ва санъат ислом маданиятининг икки муҳим асоси эди. Мусулмон ижоди уларни инсоният ютуғи сифатида юксалтириб, мусулмон бўлмаган мамлакатлар мусулмонларининг асарларини ўз ичига олди. Мусулмон адабиётининг асосини унинг тили ва ундан қандай фойдаланилганлиги ташкил этди. Ҳар қандай маданият ўзига хос шакллари, метафора, рамзлари ва мотивларига эга. Бу айниқса Ислом маданияти учун тўғри келади. Мусулмон адабиёти мусулмон ахлоқини акс эттиради ва у ўзига хос хусусиятларга эга: Қуръон ва Ислом динини билиш, шунингдек, тарихий фактларни кўпинча таниқли тарихий шахсларнинг афсоналари ва ҳаёти билан бирлаштирган шеърят, нотиклик санъати, эртақлар ва қабилавий мавзулар каби исломгача адабий анъаналар. Буюк тарихчи Ибн Халдуннинг таъкидлашича, Абу ал-Фараж кўшиқлари китобига “[араблар] ўтмишда шеърят, тарих, мусиқа ва шу қабиларнинг барча ютуқларини ўз ичига олган”.

Исломгача бўлган воқеалар ва афсоналарнинг қаҳрамонлари подшоҳлар билан бир қаторда қабил қабил қабил қаҳрамонлари бўлган. Бадавийлар ҳақида ҳикоялар шеърда айтилган, шунинг учун сахро қаҳрамонлари шарафига шеърлар айтиш анъанага айланган. Араблар шеърятни жуда ҳурмат қилар эдилар, шулардан энг машҳури *Муъаллақат* (Етти Қасида) эди. Кўплаб араблар ханузгача бутун жилдни ёдлаб, ўқийдилар. Кейинчалик, Ислом адабиётга таъсир қилганида, Қуръон Пайғамбар ҳаёти давомида ҳам шоирларнинг қобилиятларини ривожлантиришга тўсқинлик қилмади. Бироқ, дастлабки тўрт халифа шеърятга Пайғамбаримиздан кўра кўпроқ қизиқиш кўрсатиб, “эзгу кадриятлар” ва ислом ахлоқида асосланган асарларга устунлик беришди. Умавийлар даври кўпроқ шеърятга ва суюқ тилга, шу жумладан, ғазалга, муҳаббатнинг янги шак-

лига олиб келди. Исломгача бўлган даврдаги муҳаббат шеървати Илом келганидан кейин қайта ёзилган ва Макка ҳамда Мадинадаги Умавийлар мусиқаси қўшиқларининг бир қисмига айланган. Севги ҳақидаги шеърят мавзусида тўғридан-тўғри эмас, балки кўпроқ ноаниқ эди.

Гарчи нотиклик ҳали саводхонлик тарқала бошлаган минтақаларда ифода этишнинг асосий воситаси бўлса ҳам, наср санъати ривожланди. Эски афсоналар, гарчи дастлабки ёзилган асарларнинг аксарияти тарихий бўлса ҳам ёзилган. Энг машҳур ривоятлар кўпинча безатилган дастлабки ислоний урушлар ҳақидаги ҳикоялар эди. Ибн Исҳоқ томонидан ёзилган ва қариндошларидан ёки дўстларидан олинган маълумотлардан Пайғамбар ҳақида билган одамлар билан суҳбатлар асосида ёзилган Муҳаммад (С.А.В) Пайғамбарнинг таржимаи ҳоли-тарихи ўша даврнинг ажойиб насрий асари эди. Пайғамбаримиз даврдан бошланган унинг ҳокимият занжири усули, шунингдек, Куръондан кейин энг муҳим бўлган “Пайғамбар йўли” Сунна деб номланувчи ҳадисни тузишда ҳам ишлатилган мусулмонлар учун диний қўлланма ҳисобланади.

Қаҳрамонлик эпослари сингари насрларнинг катта қисми 500 йиллик Аббосийлар даврида ёзилган ва Халифат томонидан яратилган мураккаб ва космополит маданият доирасида ривожланган. Ушбу наср шеърятнинг устун мавқеини тартади. Умавийлар ва Аббосийлар давридаги араб-ислом адабиёти ўртасида фарқ қилади. Аббосийлар ҳукмронлиги, айниқса унинг биринчи ярми адабиёт, фалсафа, фан ва санъатни тубдан ўзгартирди. Бадиий наср ҳукмронлик қилди, гарчи шеърят бошқа халқлар, хусусан, Форслар билан янада чуқур билим ва кенгрок алоқа туфайли юксак ҳурматга эга бўлиб, ривожланиб борди.

Ушбу дастлабки адабий даврнинг барча асарлари орасида “*Минг бир кеча*” энг машҳур эди. Кўпгина ҳикоялар форс тилидан таржима қилинган ҳамда бадавийлар ҳақидаги ҳикоялар ва араб халқ қўшиқлари билан бирлаштирилган бўлиб, кўпинча мусулмонлар учун кўрсатма ҳикоялари бўлиб келган. Бу жараён эртакларни уюштириш ва уларнинг чуқур мазмунига таъсир кўрсатди.

Наср услубига бўлган қизиқишнинг тобора ортиб бориши, композициянинг янги шакли *мақамат*, ишора ва ноаниқликка эга драматик жанрга

олиб келди. Аҳмад ал-Ҳамаданининг “*Мақамат*” асари Куръон билан бир қаторда араб тилининг хазинаси сифатида кўриб чиқилди. Аббосийлар даврида шеърят техникаси ва услуби олдингисига қараганда мазмуни кенгрок бўлган.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Форс адабиёти

Эрон араб дунёсидан ташқарида Ислом маданиятига энг катта ҳисса қўшади. Эронлик бўлган кўплаб олимлар араб маданияти тарихига араб тилида ёзганликлари сабабли киритилган. Форс тили тиклангандан сўнг, тез орада ўз кадр-қиммати ва шухратига эришган форс адабиёти пайдо бўлди. Форс адабиётининг олтин даври – Эрон ва Ислом маданияти тарихидаги энг ажойиб даврлардан бири. Руми, Саъдий ва Ҳафиз каби таниқли шоирларнинг асарлари кўплаб тилларга таржима қилинган ва таниқли ғарб муаллифлари томонидан юқори баҳоланган.

Гарчи араб ва форс тиллари бой тиллар бўлсада, арабчада асосан Исломнинг бошида гаплашар эди, форс тилида эса ёзма адабиёт, шу жумладан, дostonлар ҳам бор эди. Исломнинг келиши форс тилини ўзгартириб, пахлавий алифбосини араб ёзувига ва қўшимча келишув товушларига алмаштирди. Араб тили ва Куръон мавжуд форс тилининг сўз бойлигини янада бойитди. Мусулмонлар, айниқса Аббосийлар, қарз олиб, Эрон маданиятига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Эронликлар бошқа тиллардан асарларни араб тилига таржима қилган бўлсалар, араблар ўзларининг сўз бойликлари, ислом дини ва шеърят шаклларининг бир қисмини эронликларга етказишган. Араб *қасида*-си панегрик сифатида ишлатилишида эронликлар орасида дастлабки ҳукмронлик шакли бўлган ва эронликлар ғазал учун алоҳида лирик шакл яратган. Эронликлар томонидан яратилган учинчи шеърый шакл – бу Умар ал-Хайёмнинг инглиз тилидаги таржималари билан машҳур бўлган *Рубаъийя*х ёки тўртлик рубоий. Тўрт сатр билан чекланганига қарамай, бу кўплаб форс оятлари учун канал эди. Эрон *матнави* – бу қофия билан боғланган икки қатордан иборат бўлган ва бу шаклдаги баъзи ишлар

Румийнинг *Матнави* сингари минглаб сатрларига тўғри келади. Форс адабий наср услуби араб тилидан таржималар пайтида эрта шаклланди. Форсий (форсча) шеърият тили сифатида ҳақиқатан ҳам кадрлирок эканлигини исботлади ва шунинг учун форс адабиётининг олтин даврида ҳукмронлик қилди, 500 йил давомида бир шоир бошқасининг ўрнини эгаллади. Улар бугун Эронда хурматга сазовор. Дунёга машҳур Эрон шоирлари орасида Фирдавсий ҳам бор, унинг “*Шоҳнома*”сида 60 мингга яқин жуфтлик мавжуд ва у форс дostonларининг энг кўзга кўринганлари ҳисобланади. У арабча сўзлардан қочганлиги сабабли, унинг асари форс тилидаги биринчи асарлардан бири бўлиб, деярли бутунлай форсий луғатдан иборат.

Сўфий шеърият ҳам шу даврда авжига чиққан. Румий Ислomнинг энг буюк ёзувчиси ҳисобланган. У “олий тасаввуф” ва форс тасаввуфининг ажойиб намунаси сифатида ҳам танилган. Румий байрамнинг сўфийси бўлиб, севги ва ҳаёт мўъжизаларини улуғлаган. Адиб энг кўп Мавлоно ёки бизнинг Устозимиз сифатида танилган. У мўғуллар босқини ва вайронагарчилик даврида яшаган бўлса ҳам, Румий ўз маданияти моҳиятининг муҳим қисмини: Куръон, Ислom ва унинг устозларини ўрганиш ҳамда саёҳат қилишни сақлаб қолди.

Саъдий, шунингдек, энг яхши форс шоири деб тан олинган. Унинг ҳикоялари ахлоқий аҳамиятга эга бўлиб, улар насрда ҳам, шеъриятда ҳам баён этилган.

Ҳафиз милодий 14-асрда ёзган яна бир буюк уста ва барча замонларнинг энг буюк ғазал ёзувчиси сифатида танилган. Эроннинг барча шоирлари орасида шеърий воситаларнинг энг кенг навлари унинг шеъриятида энг моҳирлик билан ишлатилган.

XV аср охирига келиб ҳижрий даврда Форс тили ва адабиёти Ҳиндистонга тарқалиб, у ерда яшаган мусулмонларнинг тили ва адабиётига таъсир кўрсатди. Бу ҳинд-арян (санскрит) дан келиб чиққан урду деб номланган янги ҳинд тилининг яратилишига олиб келди. Мўғуллар ушбу икки тил ёрдамида ўзларининг маданияти ва бой маданиятини яратдилар, бу эса ўз навбатида форс адабиётига таъсир кўрсатди. Форс тили ва унинг адабиёти ислom адабиёти анъаналарига мислсиз хазиналарни келтирди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Санъат

Испаниянинг иккита энг гўзал ёдгорликлари ислом санъатини акс эттиради: Кордобанинг улкан масжиди ва Гранададаги Алхамбра. Ушбу очик, жонли, ранг-баранг ва ажойиб бинолар арабескларга, хаттотлик ва геометрик нақшларга бой. Куръон кўп жойларда гўзалликка урғу беради. Мусулмонлар Худо берган гўзалликни олиб, ўзларининг Куръон китобларини ва масжидларини зийнатлаб, ноёб Исломий тасвирий дизайнни яратдилар. Бугунги кунда мусулмон оламида бой нақшлар ва безаклар, чиройли хаттотлик, китоб расмлари, миниатюра расмлари ва расми қўлёзмалар мавжуд. Геометрик арабесклар ўзига хос исломий эстетик шаклдир.

Мусулмонлар Исломдан олдин асрлар давомида хунармандчиликни, хусусан гилам буюмларини ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши туфайли ҳамма учун мавжуд бўлиб келган ишларни давом эттиришган. Кўп ўтмай, масжидларнинг ички қисмлари гилам билан қопланди ва кўчманчилар уларни саёҳатларида кўчма уй-рўзғор буюмлари сифатида ишлатишди. Намоз гиламчаси бутун мусулмон оламида энг кенг тарқалган гиламча тури эди. Европа Уйғониш даврининг бошларида гилам мусулмон дунёсида энг кўп орзу қилинган товарлардан бири эди. Улар бой дизайнлари билан тақдирланган ва Европанинг етакчи рассомлари суратларига киритилган.

Керамика ва шиша соҳасида мусулмонлар қалай ойнасини қайта тикладилар, бу Европада жорий этилганда Ғарб керамикасининг устун услубига айланди. Мусулмонлар, шунингдек, порлоқ ва кўп рангли керамика яратиш учун металл сирдан фойдаланишни қўшдилар. Мусулмон улуғворлигининг техникаси Европага Испания ва Италия орқали кириб келди. Италия уч асрдан буён ўз черковларини мусулмон дунёсидан безаш учун сирланган сопол идишларни сотиб олмоқда. Мусулмон дунёси, эҳтимол ўрта асрларда юқори бадий сифатли шиша ва тош кристаллини ишлаб чиқарадиган ягона тамаддуни бўлган. Шиша ҳам амалий фойдаланишда, ҳам безатишда кенг тарқалган эди. Бошқа усул – эмал олтиндан ёки олтиндан фойдаланилган.

Мусулмон санъатига келган билимдон ислом миниатюраси расмидан энг катта завқни форс, мўғул ва турк миниатюраларида кўрсатилгандек яхши кўради. Уларнинг тафсилотлари пухта ва нафис тарзда ишланган. Миниатюрали расмларда бинолар, хаттотлик, боғлар, гиламлар ва кийим-кечак каби бошқа ислом санъатлари ҳам тасвирланган. Уларни жонли ранглардан ва олтин ва кимматбаҳо тошлардан фойдаланган ҳолда яратиш учун катта бойлик керак эди.

Муסיқа деярли Ислом даврининг бошидан бери сақланиб қолган ва барча мусулмон минтақаларида, шу жумладан, Ислом туғилган Хижозда ҳукмронлик қилмоқда. Мусулмонлар “овоз санъати”ни қабул қилдилар ва қабул қилишда давом этмоқдалар. Пайғамбаримиз ҳам Қуръонни ўқишга алоҳида эътибор берган. Дастлабки халифалардан бошланган илк мусулмонча «муסיқа» овози баланд бўлган. Яккаҳон реситаллар, асо-сан, импровизация, сўзсиз фақат овозни таъкидлайди. Муסיқа маҳаллий маданиятларга тегишли бўлиб, мусулмонлар ўзларининг кенгайишида дуч келган одамларнинг урф-одатларига аралашмаганликлари сабабли, муסיқа ёлғиз қолди. Маҳаллий муסיқа садолари маҳаллий халқларнинг анъанавий кўшиқлари, оҳанглари ва чолғуларида яққол сезилиб туради.

Араб хаттотлиги ҳам меъморчилик сингари мусулмон оламида муҳим санъат туридир. Қуръоннинг дастлабки нусхалари курсив ёзувда ёзилган ва Қуръон ёзуви биринчи ислом асрида Макка ва Мадинада ривожланган бўлиб, хаттотлик санъат тури сифатида кашшофлик қилган эди. Турли хил ёзув услублари турли оммавий ахборот воситаларида қўлланила бошланди. Шунингдек, безатилган биноларда Аллоҳ турли хил услуб ва белгиларнинг дикқат марказида бўлган. Мусулмон рассомларнинг даҳоси, айниқса, унинг яратувчилари бўлган Ислом тарихининг дастлабки йиллари, арабескларда кўрилган геометрик дизайннинг ривожланишида ҳам кучли акс этади. Масжид Исломнинг бошқа барча санъатларини, хусусан хаттотлик ва арабескларни ўз ичига олади. Архитектура ислом санъатида шунинг учун ҳам эътирофга лойиқдир. Мадинадаги Пайғамбар масжиди гумбазли ва минорали барча Ислом диний биноларининг прототипи бўлган.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Усмонли империясининг Ислом маданиятига қўшган ҳиссаси

Туркий халқлар, айниқса Усмонлилар, кейинги даврда, айниқса Усмонли услублари Византия ва Европа уйғониш даври билан ўзаро алоқада бўлган санъат ва меъморчиликда Ислом маданиятининг шаклланиши ва ривожланишида ўз изларини қолдирдилар. Мусулмон турк амирликлари ислом меъморчилигига кўплаб хусусиятлар ва янгиликларни олиб кириб, мусулмон оламига хос бўлган ва эрта исломнинг тўртбурчаклар минораларидан фарқ қилувчи янги минора турини яратдилар. Гумбазнинг монументал кубик майдони билан бу комбинацияси янгилик бўлди. Ўрта Осиёдаги ватанларида турклар гумбазли чодирларда яшаб, кейинчалик турк меъморчилиги ва безак санъати таъсир кўрсатдилар. Салжуқийлар даврида гумбазни асосий меъморий элемент сифатида доимий равишда таъкидлаб, бино атрофини бирлаштириш учун зарур визуал бирикни яратди. Бадиий комбинация ноёб Усмонлиларнинг ҳаётийлиги ва ижодкорлигини келтириб чиқарди. Уларнинг тили туркий бўлган, аммо айна пайтда мураккаб форс ва араб шеърий ривоят анъаналари ва сўз бойликлари билан бойитилган.

Усмонли империяси масжидлар қурилишига алоҳида эътибор берган, чунки масжид Усмонли давлати ва жамиятида муҳим роль ўйнаб келмоқда. 1453-йилда Константинополнинг қулаши Усмонли санъати ва меъморчилигига Византия таъсирининг бошланиши бўлди. Ушбу таъсир Султон Меҳмет II ва Буюк Сулаймонга, шунингдек, кўплаб диний ва дунёвий биноларнинг, шу жумладан, Усмонлилар Византия империясидан мерос бўлиб ўтган Аясофя черковининг мавжудлигига тегишли. Фатҳдан кейин черков империя масжидига айлантирилиб, Усмонли меъморлари учун илҳом манбаи бўлди. Италия ва Усмонли империясида қисман умумий Рим-Византия меъморий меросининг бир вақтнинг ўзиде тикланиши туфайли марказий режалаштирилган гумбазли кўриқхоналар пайдо бўлди.

19-асрга қадар Усмонли империясининг жаҳон қудрати учта қитъани эгаллаб олган. Улар эркин дунё савдосига эътиборни қаратдилар ва Ев-

ропа капитализмининг ўсишига катта ҳисса қўшдилар. Усмонли картографлар ва ёзувчилар Европанинг Уйғониш даври картографлари билан бир хил манбалардан, масалан, классик антик давр асарлари, хусусан Птоломей *географиясидан* фойдаланганлар.

Кўп жихатдан Усмонли империяси Византия ва Римдаги Ўрта Ер денгизи империяларининг мусулмон вориси бўлган, шунинг учун Усмонлилар ўзларини ҳам Рим, ҳам мусулмон анъаналарининг ворислари деб ҳисоблашган. Аббосийлар халифалиги сингари Усмонли фуқаролик давлати ҳам космополит ва кўп маданий бўлган. *Миллат* тизими империяни диний мансублигига қараб ярим автоном жамоаларга ажратди. Усмонлиларнинг диний бағрикенглиги ва сезгирлиги меъморчилик, масжид қурилиши ва коллежларда акс этади. Уларнинг Ислом билан ноёб алоқалари ҳамма жойда бўлган ва уларнинг афзалликлари ва санъат ҳомийлиги жуда таъсирли бўлган.

Усмонлилар, шунингдек, турли хил гуруҳлардан ҳамда Исломдан сиёсий анъаналарнинг бой аралашмасини мерос қилиб олдилар. Султон туркфорс ва ислом тарихида топилган адолатли ҳукмдор тушунчасига асосланиб, ўз халқини солиқ ва коррупция каби ҳаддан зиёд нарсалардан ҳимоя қилишнинг асосий вазифасига эга эди. Натижада, Усмонлилар кўрсатган бағрикенглик муҳожирларга қарши олинди, масалан Испаниядан Истанбулга жойлашиб олган яҳудийлар. Ушбу маданий бирлашма Усмонлиларнинг интеллектуал ҳаёти орқали Европада Уйғониш даврига таъсир кўрсатишига бадий алмашинув олиб келди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Уйғониш даврига Исломнинг таъсири

Исломни ва мусулмон дунёсини йўқ қилишни жуда хоҳлаган европаликлар Ислом маданиятининг ютуқларидан, айниқса илм-фан ва тиббиёт соҳаларидан кўпроқ фойда олишди. Бундан ташқари, мусулмон дунёсини вайрон қилган салбчилар ҳамда Исломни йўқ қилишга интилган мўғуллар Исломни қабул қилдилар ва яна бир неча асрлар давомида Ислом маданиятини кенгайтirdилар. Шунингдек, улар Сафавий Эрон

ва Усмонли Туркияси билан бирга Европа мустамлакачилари келгунига қадар Ислом маданиятини сақлаб қолган яна бир мусулмон давлати – Мўғул Хиндистонининг яратилишида масъул эдилар.

Ислом жамияти Европада илм-фан, тиббиёт, фалсафа ва адабиётга катта таъсир кўрсатди. Европада тиббий амалиёт асосан исломий тиббиётга яхудий ва мусулмон шифокорларнинг донолигидан фойдаланишга асосланган эди. Ғарб тиббиёти асрлар давомида ислом тиббиётининг кенгайиши бўлиб келган. Ғарбда, мусулмон дунёсининг тиббий маълумотларини оғзаки равишда инкор этишига қарамай, мусулмонлар ўргатишни давом этдилар. Ислом табобати инглиз тилида сўзлашадиган дунёда Чаусер ва Шекспир орқали адабий обрўга эга бўлди.

Мусулмон билимлари ғоялари Ғарбга Испания ва Италиядаги академик марказлар орқали келган ва салб юришлари пайтида таржима қилинган хужжатлар орқали кириб келган. Шунингдек, бир қатор ҳокимият Европа юнон фалсафасини ислом маданиятидан олган деб таъкидламоқда. Мусулмон уламоларининг шарҳлари жуда муҳим эди. Мусулмонлар ўзларининг фикрларини фалсафа ва тиббиёт ўртасидаги чамбарчас боғлиқликка асосланиб, янада олдинга боришди. Уйғониш ва ислохотларга қадар араб тили, эҳтимол дунёдаги энг кўп таржима қилинган тил эди.

Кўплаб исломий билимлар Европага асрлар давомида кўпроқ мусулмон Яқин Шарқдаги мамлакатга ўхшаган мусулмон Испания орқали келган. Аксарият мусулмон бўлмаганлар мусулмонларнинг исмларини, кийиниш ва урф-одатларини қабул қилдилар, шунингдек, араб ва жамоат ҳаётида фойдаландилар. Мусулмон, яхудий ва насроний талабалар, шу жумладан, Буюк Карл Испаниядаги ислом университетларида ўқиш учун кетишди.

Милоднинг 12-асрида, Ислом пайдо бўлганидан беш юз йил ўтгач, арабча асарларни лотин тилига таржима қилиш бошланди, шу жумладан, оммавий адабиёт, лекин асосан фан, тиббиёт ва фалсафа. Милодий 13-аср охирига келиб Араб илми ва фалсафаси бутун Европага тарқалди. Шунга қарамай, насроний Европа ислом таълимини қабул қилишни истамади ва таълимнинг келиб чиқишини юнонларга боғлашга интилди.

Файласуф Ал-Фаробий Ғарбга билим излашда ёрдам берди ва мусулмонлар, яхудийлар ва насронийлар унинг асарларини фалсафанинг нозик томонларини англаш учун ўрганишди. Ал-Фаробийнинг Ғарб фикрларига таъсири катта эди, чунки унинг насронийликдаги исломий ҳиссаси унинг Қуръонга асосланган асарлари Албертга ҳам, Томас Аквинсга ҳам таъсир кўрсатган ва унинг асарлари Аристотел ва Ислом фалсафасини насронийлик билан уйғунлаштириш учун ишлатилган.

Ғарбда адабиёт Ислом маданиятининг асосий таъсир доираси эди. Ўрта асрларда ва Уйғониш даврида араб адабиёти христиан оламига ташқи таъсирнинг асосий соҳаси бўлган. Бундан ташқари, биринчи минг йил ичида Ислом Европага деярли фақат араб адабиёти орқали нозил қилинган. Бироқ, ислом таълимотининг Ғарб томонидан бузилиши салб юришлари пайтида ва ундан кейин бошланди. Салб юришлари пайтида муваффақиятсизликка учраган насронийлар мўғулларни мусулмон дунёсини ва Исломни йўқ қилиш учун иттифоқчи сифатида жалб қилишга ҳаракат қилишди. Бироқ, барча тамаддунлар, жумладан, Ғарб ҳам Ислом маданиятининг ютуқларидан баҳраманд бўлишди ва Ислом насроний оламига катта маданий таъсир кўрсатди.

Шу сабабларга кўра араб тилидан Европа тилларига таржималари, шунингдек, Ғарбнинг мусулмонлардан олган улкан билимлари, хоҳ қадимги юнон ва шарқ илмларига кўшимча сифатида ёки уларнинг кўрсатмаси сифатида, Уйғониш даврига ва замонавий Ғарб маданиятининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшди.

Муаллифлар

АХМЕД ИССА – 2008-йил 15-июнь куни вафот этди. У доктор Усмон Алига Ислом маданияти ҳақидаги тадқиқотининг сўнгги қўлёзмасини тайёрлашда ёрдам берди. Доктор Исса 1967-йилдан 1991-йилгача Ренодаги Невада Университетининг профессори бўлиб хизмат қилган ва кўп маданиятли адабиёт ҳамда ижодий ёзувлардан дарс берган. У Африка ва Яқин Шарқ адабиётини билиши билан машхур эди. У Ҳиндистонда туғилган ва ҳаётининг биринчи йилларини Жанубий Африканинг Питермаритзбург ва Дурбан шаҳарларида ўтказган. Унинг Жанубий Африкада апартеид билан ўсган тажрибалари унга кўп жиҳатдан илҳом берди. Доктор Исса, шунингдек, Шимолий Невада мусулмонлар жамиятининг асосчиси бўлиб, 1960-йилларда бир нечта аъзолардан иборат гуруҳни бугунги кунда бир неча минг кишилик ташкилотга айлантирган. 2003-йилда у “Невада ва унинг маданий хилма-хил аҳолисини миллий ва халқаро микёсдаги одамлар билан боғлаши” учун Шимолий Невада халқаро марказидан Жаҳон фуқароси мукофотини олди.

УСМОН АЛИ – Канадалик Яқин Шарқшунослик профессори. У Ўрта Шарқ тарихи ва сиёсати тўғрисида батафсил ўзган. У Торонто университетиде докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, шунингдек, Гьелф-Канада университетиде халқаро алоқалар бўйича магистр даражасига эга бўлган. У 1994-йилдан 1998-йилгача Торонтодаги Рьерсон университети Тарих ва Маданият бўлимининг қўшимча профессори бўлган. Ҳозирда у Ироқнинг Эрбил шаҳри Салаҳаддин университети тарих факултетида маъруза қилмоқда. Доктор Али, шунингдек, Ироқнинг Эрбил-Курдистон минтақасидаги курд-турк тадқиқотлари марказининг президенти, курдлар тарихи ва сиёсати билан қизиқади.

Халқаро ислом тафакқури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир.

Ислом маданияти бўйича олиб борилган ушбу тадқиқотлар Ғарб олимларининг асарларидан келиб чиқиб, мусулмон дунёсининг улкан ҳиссаси бўлмаган ҳолда Европада Уйғониш даври бўлмаслигини исботлаш ишларига асосланади. Қарийб минг йил давомида Ислом дунёнинг етакчи маданиятларидан бири бўлиб, бошқаларга қараганда каттароқ географик ҳудудни қамраб олган. У синфлар ва ирқлар ўртасидаги ижтимоий фарқларни йўқ қилиб, ахлоқ ва этика қоидаларини эътиборсиз қолдирмаслик шарти билан одамлар ер неъматларидан баҳраманд бўлишлари кераклигини аниқлаб, ҳатто абадий бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда асрлар давомида йўқолган билимларни сақлаб қолишди. У олимларининг даҳоси Европанинг интеллектуал аънаналарига асос солган ва етти юз йилдан ошиқ вақт давомида унинг тили араб тили, халқаро фан тили бўлган. Ажабланирлиси шуки, унинг мероси умуман эътибордан четда қолиши ва вақтида қўмилиши. Ислом маданиятидаги тадқиқотлар бу хатоларни бартараф этиш ва Ислом Уйғониш даврини бошлаган “Олтин аср” тарихидаги ва Ғарбнинг маҳсулотини бўлган тарихий ҳақиқатларни тиклаш учун уринишидир.

**Жон Эспосито, Жоржтаун университети профессори, АҚШ шахзодаси
Алвалид бин Талал мусулмон-насонийларни англаш маркази директори.**

Ислом маданияти тадқиқотлари олимлар, талабалар ва мутахассис бўлмаганлар учун мутолаа қилиниши керак, бу мусулмонлар томонидан яратилган жаҳон миқёсидаги маданиятни ва Ғарб маданиятига унутилган ва узок вақтдан бери эътибордан четда қолган ҳиссаларини намоён этиши.

Чарльз Э. Баттерворс, Мэриленд университети профессори, АҚШ.

Ислом маданиятининг кенг умумий тавсифига қизиққан, аниқ ва ушбу маданиятнинг асосий воқеалари билан чуқур танишишдан, Аҳмад Исса томонидан ёзилган “Ислом маданиятини ўрганиш” асарини шу тариқа доктор Усмон Алининг Аҳмад Исса ижодини ёритишда ёрдам бергани учун айтилган ҳикоя, шунингдек, унинг гуллаб-яшнашига энг катта ҳисса қўшганларнинг асарлари билан чуқур танишишдан келиб чиқади. Узок вақт давомида Исломнинг келиб чиқиши ва унинг инсоният билимига қўшган улкан ҳиссаси ҳақида бу воқеаларни ўзларига ўхшаган одамларга қандай таъсир қилиши нуқтаи назаридан – бошқача қилиб айтганда, бундай ҳодисаларни тўлиқ англаш учун раҳм-шавқат билан изоҳлашни истамаган одамлар айтиб беришди. Аҳмад Исса ва доктор Усмон Али бу ерда тўлиқроқ тушуниш нималигини англайтишди ва бунинг учун барчамиз миннатдор бўлишимиз керак.

Др. Д. Жонстон, Халқаро Дин ва Дипломатия марказининг президенти АҚШ.

Ушбу китоб минг йиллар илгари Ислом остида рўй берган санъат ва илм-фан, шу жумладан, диний эркинликдаги кашфиётларни акс эттиришда жуда самарали иш олиб борган. Ғарбликларни замонавий маданиятга қўшган улкан ҳиссалари учун қонунга бўйсинувчи мусулмонларга ҳурмат бажо келтириш учун уни ўқишга чақираман. Худди шу тамойилга биноан, келажакда шунга ўхшаш ҳисса қўшиш учун барча мусулмонларни уни ўқишга даъват этаман.